

meg, hogy Blandrata által terjesztett hittételek fedik az ő álláspontját s azért azokat magáévá tette.

Ekkor tette Dávid Ferenc azon kijelentését: „Deus est aeterna mens, az Isten örökkévaló szellem.“ Ezzel a kijelentésével Heltaival szembe találta magát, de Heltai nem érezvén annyi erőt önmagában, hogy maga szembe szálljon Dávid Ferencsel inkább lemondott lelkeszi állásáról, hiába igyekeztek őt a hivek visszatartani ő ezért nem volt hajlandó az egyháznak ismét felajánlani szolgálatait. Megtört, beteges ember lett belőle, aki már csak a nyugalom után vágyott. De még sem pihent, még sem birt nyugodni, mert hamarosan hozzá látott „A Bibliának második része“ lefordításához és kinyomatásához. Heltai ezt a munkáját már csak betegen folytatta, de azért e testi sanyarúságára nem csüggedt el, hanem azon törekedett, hogy ifjuságának ideálját megvalósítsa. (T. i. a bibliafordítást.)

Nem sokáig tartott a békés munkássága, mert ismét bele került a reformációs küzdelmekbe, ismét belesodródott e hitviták árájába. Eleinte Kálvin szellemében dolgozik s nem mutat semmi hajlandóságot arra, hogy Dávid Ferencet az unitárius elveiben kövesse. Sőt egyenesen ellentétbe helyezkedik tanaival. A vezető férfiak tehát elváltak — habár nem sokáig — Dávid az új álláspontjával még egyedül áll, míg vele szemben most már Heltai áll

Méliusz Juhász Péterrel a kálvinista hittételekkel, ragaszkodva csökönyösen hozzájuk. Ezek a kétféle álláspont miatt viszály keletkezett a kolozsvári egyház kebelében is, amely később egy újabb szakadásra vezetett.

Ezek az események után következett be a döntő küzdelem a kálvinisták és a dávidisták között, amely elvezetett a gyulafehérvári 1568-iki nagy hitvitákhoz. Az egyik hitvita tehát az ország székhelyén Gyulafehérváron tartatott meg, ahol a háromnapig tartó vitatkozás alatt Dávid legyőzte Méliuszt. Heltai ezen hitvita alatt még mint Kálvin követője harcol Méliusz és Hebler oldalán, de már a hitvita után onnan mint unitárius távozik el. Heltai, aki ezt a vitát csendben végig hallgatta, Dávid Ferenc ellenállhatatlan logikája annyira meggyőzte és elragadta, hogy soha többé nem hitt a szentháromságban.

Ezen a zsinaton a trinitárizmus vivta meg utolsó harcát az életretörő unitárizmussal szemben!

Itt Méliusz és Hebler vereséget szenvedtek és a zsinat végét be sem várva, hazautaztak. Ennek a nagy győzelemnek hamar híre futott Kolozsváron. Dávid és Heltai elé mentek az emberek és ennek az örömnak hallatára lelkesedett tömeg ujjongással fogadta őket. Midőn az ünneplés nem akart lecsendesedni, Dávid Kolozsváron, a Tordai-utca és Belközéputca szegletén egy kerek kőről olyan hatalmas

beszédet tartott, hogy a nép őt és az ősz Heltait vállaikra emelve vitte a piaci nagytemplomba, ahol egyszívvel-lélekkel valamennyien átállottak az unitárius hitvallásra. Ekkor jelentette ki Heltai, hogy hajlandó kibékülni Dávid Ferencsel és újra vissza fog térni a szent ígét hirdető szószékre, hogy vénségére prédikálja: „Egy az Isten!” Heltai már a következő évi nagyváradi hitvitában tényleg unitáriusnak vallja magát és ebben Dávid oldalán harcol az unitárius eszméért. A gyulafehérvári hitvitát új címlappal adja ki nemsokára, amelyben úgy nyilatkozik, hogy most ő a Dávid pártján van, mert — ugymond — most ez a meggyőződése. Nem birt ellentállani Dávid Ferenc tanításainak; az áradat magával ragadta és már első meggyőződése azt sugalta, minek harcoljon a haladás szelleme ellen. Hiszen Dávidot és Heltait nem az anyagi haszon utáni sóvárgás vitte egyik táborból a másikba, hanem inkább a kor szelleme s lelki tisztaság utáni vágyakozásuk és az igazság törhetetlen keresése.

Heltai példáját követték a többi kálvinista és lutheránus prédikátorok is és elmondhatjuk, hogy Kolozsvár ezzel az áttérésével lett igazi magyar várossá, szakítván a szebenvidéki szász-sággal. Ezután már Heltai minden ténykedésében Dávid Ferenc unitárius eszméit és hitnézeteinek diadalát láthatjuk, mert az ő tanításainak szelleme és gondolatvilága ölt testet benne.

Unitárius felfogását legjobban tükrözi vissza

a „Háló“ című munkája. Maga a könyv az inkvizicióról beszél, melynek előszava adja hitbeli meggyőződését. Az előszó kiemeli az emberi nemes gondolkodást és kigunyolja benne a régi katolikus egyház elavult dogmáit és egyes eljárását bizonyos hitbeli dolgokkal szemben.

Jellemző volt az erdélyi magyarság és székelység akkori szabadelvű gondolkodására, hogy a szász és oláh vidékek kivételével a magyarság tulnyomó többségben az unitarizmus felé hajlott és azt államvallásnak el is fogadta. Híve lett az erdélyi fejedelem, János Zsigmond is és az utódjának kiszemelt unitárius fejedelem-jelölt kornyáti Békés Gáspár is. Hiszen ez érthető is, mert az unitárius hitvallás a tiszta ész, a szeretet és türelem, a jótékonykodás és megbocsátás vallása. És azért is, mert a reformáció-küzdelmekben az unitárius vallás tudta a maga érdekeit legjobban összeegyeztetni a kereszténység és az emberiség követelményeivel. Ez a kor azonban — sajnos — az unitarizmusra nem volt még teljesen megérve. Fellobbant az eszme, mint valami fényes csillag a sötét égboltozaton, de fényét elnyomták vészes fellegek.

Az erdélyi magyar unitarizmus fénylő csillaga lehanyatlott!

Alig hogy Heltai „Háló“ című könyve a sajtó alól kikerült, már II. János, az unitárius hitű, utolsó választott magyar király halott volt. Nemes lelkét 1571. évi március hó 14-én adta

vissza Teremtőjének, amellyel annyit áldozott szeretett magyar népének és a vallásszabadság dicső eszméinek.

Ugyanazon év május 23-án a rendek váratlanul Békéssel szemben somlyai Báthory Istvánt kiáltották ki fejedelemnek. Az új fejedelem — aki buzgó katolikus volt — első intézkedése abban nyilvánult meg, hogy a fejedelmi udvarból minden unitáriust eltávolított. Az udvarnál Dávid Ferenc helyét Alesius Dénes református pap váltotta föl. Az unitáriusok fejedelem-jelöltje fegyvert fog jogai érvényesítése végett. Ámde Békés Gáspár elvesztette a csatát Báthoryval szemben. A csapatok Kerelőszentpál határában ütköztek meg, ahol Báthory csapatai Békés seregét megverték és szétszórták, Békés Lengyelországba, a lengyel unitáriusokhoz menekült, kik a bujdosót szívesen fogadták körükbe. Az unitárius vezetőférfiakat, akik idejekorán nem tudtak elmenekülni, Kolozsváron és Szamosfalván nyilvánosan lefejeztette. E harc a politikai és trónviszályon kívül oly véressé a vallási háttere miatt lett.

A csapások kora ezzel az unitáriusokra megkezdődött. 1571-ben még az új fejedelem elrendelte, hogy Erdélyben és a magyar kapcsolt részeken a könyvnyomtatók bármely régi vagy új író legkisebb könyvét vagy irását engedélye és beleegyezése nélkül, minden vagyonuk lefoglalása, illetve elkobzás büntetése alatt kinyomtatni, árulni ne merészelje.

Báthory István fejedelem uralkodása politikai tekintetben amilyen szabadelvű, óvatos és hasznos volt az országra nézve, a reformációra és az unitárius egyházra, s általában véve a vallásszabadságra nézve éppen olyan korlátolt elméremutató, önkényes és vészthozó volt. Mert ő a személyes és családi érdekei után elsőrendű kötelességének tartotta a reformáció továbbfejlődésének megakadályozását, minthogy így a reformáció vezetője és szellemi mozgatója Dávid Ferenc és Heltai Gáspár volt: irtó fegyverét egyenesen az unitárius vallás e két életgyökerére szegezte.

Ezek folyamányaként az unitárius vallás megalapítója és lelki vezére hamarosan a dévai várbörtönbe került s ott végezte be életét. Dávid Ferencet ártalmatlanná tették, most Heltaira került a sor. Dávid bebörtönözésével nagy csapás érte Heltait is. Az állásából nem mozdították el ugyan, de a reformátori munkájában megbénították, mert az új fejedelem a nyomda működésétől megfosztotta. A csendes nyomdász ime rettegett félelme lett a fejedelemnek s a sirszélén álló istenes öregember pedig a katholicizmus veszedelme. Vége volt a vallásszabadságnak! E fenti rendeletével Báthory megszüntette azt, amit János Zsigmond rövid élete alatt megalkotott. És ebben érdekes az, hogy éppen akkor adta ki Heltai Verböczy István törvénykönyvét másodszor, az 1565. kiadás alapján.

Ettől kezdve már Heltairól nagyon keveset

jegyzett fel a történelem. A nyomdája később cenzor alatt tovább működött, azért munkakedve nem aludt ki e csapások alatt sem. A sivár jelennel nem törődött már, hanem a dicső múlt szárnyain az emlékeit idézi fel és írói munkásságával örvendezteti meg sokat szenvedett magyar hiveit.

Heltai Gáspár 1550-től 1574-ig tartó munkássága alatt a magyar bibliát kevés kivétellel lefordította magyarra. A Heltai nevéhez fűződő bibliafordítás a benne sok helyen előforduló szószerinti fordításoktól s az ezekkel járó idegenszerüségektől eltekintve, a magyar nemzeti irodalomnak nagy kincse, mert a XVI. század harmadik negyedéből felöleli az akkori egész szókincsünket; emellett megőrzött a nép ajkán élt számos olyan tősgyökeres magyar kifejezést és szólásformát, amelyeket egyéb, azon korbeli nyomtatványainkban hiában keresünk. Néhol költői erő és lendület is érezhető a kötetekben.

A bibliában a betűk tisztán, szép kerek betűkkel voltak nyomva, a bibliát részekre osztották, de versekbe nem szedték, általában ennek a kornak megfelelően elég jól olvasható volt. A Heltai bibliája, ha csonka is, óriási haladást jelent a XVI. századi magyar bibliafordítások sorozatában. Jelentősége igen nagy volt, mert ő utána következő fordítóknak uttörője volt és főképp öntudatos kritikájával s több idegennyelvű fordítás egybevetésével az eredeti szövegek pontosabb visszadásában az előző fordítás kísérletezések-

nél hívebben, pontosabban s főleg magyarosabban adta vissza.

Azt azonban egybehangzóan elismerik a bibliakutatók, hogy a megelőző fordításokat messze fölülmulja, sőt meghaladja a Károlyi Gáspár fordítását is, aki 1590-ben adta ki a vizsolyi első teljes bibliát. Föléje emeli a fordítói készség nagyobb volta, hűsége, a forma szépsége; egyszerű, de folyékony és erős stílusa, népies szólamai. Felhasználta később a fordítást Károlyi és Káldi György is. A Heltai bibliája sajnos ma már nagyon ritka, dacára eme sok kiválóságának és erényének, még sem örvendett nagy és általános elterjedtségnek. Ez abban nyeri magyarázatát, hogy a biblia még nem volt teljes, a lefordított biblia sorozat maga 7 kötetből állott és annak a magán és templomi használata nehéz volt. A hiányzó kötetet (Krónika két, Ezdrás, Nehemiás, Eszter és Jób könyveit) Méliusz Debrecenben lefordította magyar nyelvre mintegy pótlásul a Heltai bibliájának, de eme fordítás mellett irói elfogultságával messze lemaradt.

A biblia elterjedésének még nagyon ártott az a körülmény is, hogy a Báthory fejedelem által visszatelepített jezsuita páterek minden elképzelhető módon pusztították a többi unitárius munkákkal együtt, amely példány kézrekerült, az nem kerülte el a megégettét.

Heltai által fordított és kinyomatott bibliarészek sorrendje a következő:



1. A Bibliának első része, azaz Mózes öt könyve. 1551.
2. A Jézus Sirák könyve. 1551.
3. A Bölcs Salamon királyok könyvei. 1552.
4. A Bibliának negyedik része, azaz a Próféták irások. 1552.
5. A Zsoltárok könyve. 1560.
6. A Jézus Krisztusnak Uj testamentoma. 1562.
7. A Bibliának második része. 1565.

Ime egy vallásos ember munkája, amit saját maga költségén fordított és nyomtatott ki.

Heltai még egy érdekes fordításával is szolgált a magyarságnak. Külföldön utaztában megismerkedett Stenhöwel meséskönyvével, amelyet magyar fordításban gyönyörűen szólaltat meg. Meséiben általában mindig az igazság győzedelmeskedik a gonoszság fölött, benne a szegénység igazát juttatja kifejezésre a dolyfős gazdagokkal szemben. Heltai különben érdekesen pártolta az elesett szegényeket a gazdagokkal szemben s a jobbagyságnak mindig pártolója a földesuraknál, ami nála az igazi unitárius szellem teljes kifejlődésére vall.

Ettől kezdve Heltairól már keveset tudunk. Eltűnik a közéletből nemes, jóságos alakja s csak azt a nagy űrt látjuk, amelyet távozásával hagyott az unitarizmusnak és csak azt a nagy hiányt érezzük, melyet betiltott reformátorsága okozott. A gondolat és szabad szó Erdélyben meghalt, beleveszett a jezsuita páterek könyörtelen irtásába. Csak az emlékezet varázsa idézheti elő már a reformátorok nagy alakjait, akik buzgó törekvésekkel, s fáradságot nem ismerve

küzdöttek a letűnt óvilág fölött, egy jobb kor hajnalhasadásán.

Mert nagy volt az a harc, amelyet a reformátorok végigküzdöttek. Amikor mi, az adott körülményekhez képest megismerjük ezeket a küzdelmeket, akkor tudjuk igazán értékelni a magyar unitarizmus jelszavát: A hit Isten ajándéka. S e mérhetetlen jelentőségű szót csak úgy érthetjük meg, ha ismerjük Dávid Ferenc és Heltai Gáspár reformátori működését.

Sohasem bizonyosodott be jobban, hogy a sajtó hatalom, mint Heltai esetében. Báthory István minden cselekedete előtt fontosabbnak tartotta, hogy Heltai unitárius nyomdáját némitsa el, nem törődött ő azzal, hogy mennyit ártott vele a szellemi felvilágosultságnak.

Heltai nem törődött már egyházi dolgokkal. Nem érdekelte őt Báthory fejedelem kétszinű politikája, sem Békés Gáspár veresége. Báthory számára az életet siralomvölgyé tette. El volt keseredve módfelett és ebből a keserüségből is munkásság fakadt.

Az 1574. esztendőben összeszedte Tinódi Sebestyén, Temesvári Nagy Bánkai és Valkai kedvelt énekeit és azt „Cancionale“ cím alatt, mint énekeskönyvet közreadta. Ugyanez idő tájt adta ki „Isteni dicséreték és könyörgések“ cím alatt az imádságos könyvét is, amely feltűnően magán viseli meggyötört lelkének melancholikus érzületeit. Ezek a szép imák még ma is értékesek és hatásosak volnának.

Ez az esztendő szomorú korszakot hozott Kolozsvárra. A betegségek legnagyobbika, a pestis kezdte szedni áldozatait. Ezt az iszonyatos kórt Heltai is elkapta s jóságos alakja tőle megrokkant, s buskomorrá tette. Emiatt családjától feltűnően távortartotta magát, de még mielőtt elhagyta volna a testi és lelki ereje, utolsó erejét megfeszítve, hozzálátott Bonfinius Krónikájának magyar nyelvű kiadásához.

Ez a krónika már Heltai Gáspár fejfáját jelöli. Ő, ugylátszik, hogy a történelemből csak Bonfiniust ismerte, Mátyás király finom, kellemes előadású történészét. 1565-ben ki is adott belőle nyolc könyvet latinul s most magyar nyelvre fordított belőle egy részt.

Heltaiék korában a nemzeti eszmétől támogatott szellemi szabadság száll sikra a római katholicizmus nemzetközi latinositásával. Szép volt ez a küzdelem, melyet vivott és nemes ez a harc s értékes ez a gyümölcs, amelyet Heltai magyar nyelvű krónikájában fennmaradt. Értékét misem bizonyítja jobban, mint Jókai Mór a híres regényíró, regényes történeti munkája (Magyarország története regényes rajzokba) megírásakor Heltai eme krónikájára támaszkodott. Mert ha helyenként protestáns érzelmű is a krónika, de megközelíti a pártatlanságot. Benne gyűlöli a hitszegést és pártoskodást, de égisz magasztalja a hazaszeretetet. Kétségtelen, hogy sok neki a kiválósága és józansága mentes a képtelenségektől. E szép tulajdonságai avatták

ezt igazi népkönyvvé és kellemes olvasmánnyá a Krónikát, mely megjelenése óta két kiadást ért meg.

Alig hogy sikerült Heltainak kiadni a Krónikáját, már az új esztendő sem érte meg. Sokat zaklatott, s a munkától elfáradt lelke pihenni tért s szótlanul béketűrően halt meg, maga után hagyva busuló özvegyét és hat árváját. A teljes Bonfiniust már nem tudta lefordítani magyarra, mert ebben halála megakadályozta. De magyarságáért és unitárius hitéért hozott áldozatkész, fáradhatatlan munkássága örökös helyet biztosított a magyar nemzet halhatatlanjai között számára.

Mert Heltai a hit, a tudás és lélekerély hatalmas képviselője volt, kinek neve, tudománya, s tettei fényéből szív lelki táplálékot kisedd egyházunk. S akinek a hazafias és vallásos munkássága mindenütt meglátszott s érezhetővé vált a közszellemre gyakorolt jótékony hatása.

Életéből és munkásságából merítsünk vigaszt a jelenre, hitet, erőt s reményt a jövőre!

## Forrásmunkák jegyzéke.

*Dr. Zsilinszky Mihály*: A magyarhoni protestáns egyházak története. Budapest. 1907.

*S. Szabó József*: A protestántizmus Magyarországon. Budapest. 1928.

*Boros*: Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában. Kolozsvár. 1910.

*Harsányi István*: A magyar biblia. Budapest. 1927.

*Bod Péter*: A szent bibliának históriája. Nagyszeben. 1748.

*Borbély István*: Heltai Gáspár. Budapest. 1907.

*Musnai László*: A magyar biblia története. Torda. 1927.

*Dr. Frenkel*: Szent Irás. Budapest. 1930.

*Jakab Elek*: Dávid Ferenc emléke. Kolozsvár. 1879.

*Hóman—Szekfü*: Magyar történet III. és IV. kötete. Budapest. 1930.

*Pokoly*: Az erdélyi református egyház története. Budapest. 1902.

*W. J. M.*: Biblia, a szentírás öt példái. Pest. 1834.

*Zsilinszky*: A magyarországy. vallásügyi tárgy. Budapest. 1897.

(A szövegközötti és a lapszél alatti idézeteket mellőztem, mivel az zavarólag hat az olvasás folytonosságára, azért itt felsorolom a forrásaim jegyzékét, ahol tetszés szerint ellenőrizheti bárki adataim helyességét.)